

Валентина Сушко
(Харків)

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО УКРАЇНЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ У XVIII–XX СТОЛІТТЯХ

Стаття присвячена плануванню, особливостям будівництва та декорування традиційного житла українців Слобідської України від XVIII до кінця XX ст. Дослідження базоване на опублікованих джерелах відповідного періоду та на власних польових матеріалах.

Ключові слова: Слобідська Україна, українці-слобожани, традиційне хатнє будівництво, хата, планування, декор.

This text is about the traditional national architecture of the Ukrainians of Slobidska Ukraine in the period when the traditional culture was dominated. The main items concern the local peculiarities of planning and building of the national traditional house. The article had written on the materials collected by the ethnographers in the end of the 18-th – at the ending of the 20-th centuries and in our days by the author herself.

Keywords: Slodidska Ukraine, the Ukrainians of Slodidska Ukraine, the traditional national building of houses, khata (the national traditional house), planning, décor.

Стаття посвящена планировке, особенностям строительства и декорирования традиционного жилья украинцев Слободской Украины от XVIII до конца XX вв. Работа опирается на опубликованные источники соответствующих периодов, а также на собственные полевые материалы автора.

Ключевые слова: Слободская Украина, украинцы Слобожанщины, традиционное жилищное строительство, хата, планировка, декор.

Житло є одним з найважливіших елементів будь-якої культури. Адже, з одного боку, воно зберігає давні традиції віддалених історичних епох, з другого боку, у будівництві, плануванні, оздобленні житла відбуваються постійні зміни, удосконалюються його форми. У «Словнику української мови» видатний лексикограф Б. Грінченко трактував слово «хата» як «дім, місце помешкання, хижа», а іноді – і могила [2, с. 388–389].

Житло українців Слобожанщини привертало увагу дослідників народного побуту від XVIII ст. Уже в «Топографічному описі Харківського намісництва» докладно описана слобожанська хата цього періоду [7, с. 66–68]. Її розміщення на садибі, конструктивні особливості побудови, внутрішнє планування та декор до XX ст. майже не змінилися, про що свідчать численні описи науковців кінця XIX – початку XX ст. [1; 4; 9; 12–14; 18]. Навіть на початку XX ст. С. Таранушенко зазначав відсутність у хатньому будівництві відмінностей, спричинене-

них соціальним розшаруванням суспільства [13, с. 126]. Дослідник 1920-х років Марзеев відзначав вплив воєнних лихоліть на розміри та зовнішній вигляд хат [5, с. 59]. Проте вже з першої чверті XX ст. будівлі набувають «складного плану», адже їхні господарі бажають «найбільшої зручності й вигідності» [13, с. 126].

На нашу думку, упродовж XX ст. в українському хатньому будівництві домінуючим чинником стає вплив моди та понять престижності, а не доцільності, як це було раніше. На цьому наголошують і люди старшого віку. Наприклад, у с. Пристін Куп'янського району Харківської області, оповідаючи про складність будівництва через матеріальні нестатки, інформант з гіркотою зазначила: «На глині стоїмо, батьки наші такого не знали, а тепер гоняться за всім купованим, так і хату ніяк не зведуть» (2006). Наприкінці XX – на початку XXI ст. масовим явищем у сільському житловому будівництві стає зведення багатоповерхових (2–3) хат. При цьому в своєму огляді ми звертаємо ува-

гу тільки на будівлі, зведені для постійного, а не тимчасового сезонного (дача) проживання постійними жителями села. Хоча вже від другої половини ХХ ст. звичайним явищем стали «колхозні села» та вулиці у старих селах, забудовані за генеральним планом та спільним проектом.

З кінця ХVІІІ ст. хати стали будувати здебільшого для молодих, одружених синів, виділяючи їх «на власний хліб». Виняток становили лише найменші, які мали «догодувати батьків», залишаючись на батьковому дворі та господарстві [4, с. 36–37].

За народними уявленнями, будівництво хати потребувало від самих закладин виконання численних апотропейних дій. Обираючи місце під нову хату, обов'язково розпитували старших людей, чи не було на обраному місці гнойовища, цвинтаря, перехрестя доріг, навіть церкви, чи не стояла коли там хата розбишак, вішалників, чи не хворіли господарі старої хати. Навіть якщо ставили хату на місці старої «чистої» оселі, слід було її трохи «зсунути, щоб не перетягти негаразди зі старого житла» [4, с. 37–38].

Місце неодноразово перевіряли: якщо там лягає скотина (корови), то вважали місце чистим, якщо ж кози – то недобрим. На місці майбутньої хати кілька ночей ночували майбутні господарі, примічаючи, які сни насняться – таке буде й життя. На кутах майбутньої хати насипали на ніч зерно, а вранці дивилися, чи залишилося воно цілим, інакше немає сенсу будувати хату на цьому місці. Щоб дізнатися, чи буде хата сухою, так само на кутах клали жмутки вовни, накривали їх глиняними сковорідками та залишали на ніч. Якщо вовна залишалася сухою, можна було будувати нову оселю [4, с. 38].

Хату будували влітку, починаючи з дня пам'яті преподобних, уникаючи починати з дня пам'яті мученика – бо «будуть все життя мучитися». Роботу ні в якому разі не починали в понеділок, середу, п'ятницю чи в суботу, що було пов'язане з трактуванням цих днів як нещасливих, важких, жіночих та завершальних (субота). Безумовно, не працювали в неділю. Починати будівництво нового житла можна було лише у вівторок або четвер – легкі, чоловічі дні.

Здебільшого для зведення стін та основ дахів запрошували майстрів-тесль.

Вважалося, що краще запрошувати українців, бо «москалі щось у носі мають» і можуть «зарубати хату на смерть». Узагалі, будь-яким майстрам слід було догоджати, виконувати всі їхні забаганки щодо пригощання, щоб вони не розсердилися і не нашкодили щасливій долі господарів. Тому тесль пригощали при будівництві хати тричі: на закладанні нового житла, при підйманні сволока та по завершенні робіт. Крім того, при будівництві важливими моментами, що їх відзначали святковими діями та урочистим обідом для працівників, були ліплення хати (вкриття стін хати кількома шарами глини) та завершення будівництва.

Пригощання, святкові обіди, ритуальні жарти – катання хазяїна з хазяйкою на тачці, викачування їх у глині збереглися аж до кінця ХХ ст., доки перестали зводити хати-мазанки, будівництво яких потребувало участі сусідів та родичів, які приходили «помагати» безкоштовно, лише за громадський обід від господарів.

На території російсько-українського прикордоння ХVІІІ – початку ХХ в. існувало кілька типів житла. Найдавнішим було зрубне житло, яке було характерним від початку останньої колонізації краю до межі ХІХ–ХХ ст., особливо в північних районах Слобідської України [13, с. 126]. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Надалі поверх колод набивалася дранка-клинцювка – планки для кращого прилягання глини. Після цього стіни уліплювали кількома шарами «чорної» глини та білили.

У ХХ ст. основним типом на всій території Слобожанщини стає каркасне житло, коли стіни зводили з колод, поставлених сторчма, які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На думку інформантів, особливого уміння та знань потребувало зведення саманних хат та хат з топтаними стінами (глина виливалася між двома рядами опалубки та застигала, утворюючи стіни помешкання).

Характерною особливістю хат, які зводили після воєн, було зменшення висоти стелі, що досліджувалося ще науковцями початку ХХ ст. Так, у розвідці «Житло та санітарний побут сільського населення України» автор на широкому фактографічному матеріалі з усіх місцевостей тодішньої радянської України – 49 округу-

гів, 214 населених пунктів, 86 158 дворів та 432 191 жител – доводить зниження хат після громадянської війни після деякого їх підвищення. У цілому висота хат кінця XIX – 1920-х років досягала в середньому 2,23–2,4 м [5, с. 59–64]. На жаль, автор не уточнює, що він розуміє під висотою житла – чи лише внутрішню висоту стін (а за деякими висловами можна припустити, що саме це), чи абсолютну висоту будівлі разом з дахом та бовдуром.

Дахи хат були чотирискатні. І нині на двоскатну хату в селах Харківщини кажуть «флігель», визнаючи хатою лише будівлю з чотирискатним дахом. Покриття дахів було солом'яне або очеретяне. Існувало кілька способів покриття дахів плутаною соломою – «у натрушування», «у раструс», «у гребінець». Наприкінці XIX – початку XX ст. застосовується більш удосконалений спосіб покриття – «під щітку», «під корінець», «під гузирь»: ряди снопиків чи розстеленої соломи укладали колоссями нагору, їх прив'язували до лат, а знизу підбивали дощечкою. Для міцності і вогнестійкості соломі замочували в розчині глини («під глинку»), а потім укладали на даху зазначеними вище способами. Покриття «під глинку», хоча й обходилося дорожче, значно поширилося з другої половини XIX ст. в селищах, що часто страждали від пожеж. Очерет як покрівельний матеріал використовували лише в селах, розташованих поблизу заболочених річок і озер.

Дахи українських хат на Слобожанщині зазвичай мали навіси-«піддашки» – виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове господарське приміщення – «галерею», «коридор». Нерідко по глухій стіні хати робили невеличку комірчину – «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, очевидно, було пов'язано з розвитком зернового орного землеробства та поступовою вирубкою лісів. У XIX ст. рідкісними стали «хати на помості», тобто з дерев'яною підлогою. Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку.

У XIX – на початку XX ст. для будівництва використовували дуб, сосну, акацію, вербу, липу, вільху. У багатьох селах стіни будинку і фундамент зводили

з дуба, конструкцію даху робили з верби, вільхи та ін. Якість використуваного будівельного матеріалу часто залежала від майнового становища селянина.

Унікали використовувати для будівництва житла осика, вважаючи її проклятим деревом – за переказом саме на осіці повісився зрадник Ісуса Христа Юда Іскаріотський, з тих пір осика тремтить від жаху. Осикову деревину могли використати лише для будівництва стайні – щоб чорт не займав коней, хліва, щоб відьма не доїла молока, та саж, де тримали свиней, оскільки останні вважалися нечистими і не могли зацікавити темні сили.

Наприкінці XX ст. на Сумщині в деяких селах ще стояли стародавні хати «з митими стінами», у яких у світлицях стіни не білені, а вистругані під рубанок.

У сільському будівництві більшості українських поселень порівняно пізно – з кінця 1960-х – з'явилася обпалена цегла. Цегляні стіни на Харківщині обмазують глиною здебільшого тільки зсередини, а на Сумщині та Белгородщині нерідко білять чи фарбують: білою фарбою всю площину стіни, а кути хати – контрастними (синіми, червоними тощо) кольорами.

Про внутрішнє планування українських хат XVII–XVIII ст. ми можемо дізнатися лише з письмових джерел. Від XIX до початку XX ст. переважним типом планування була «хата на дві половини»: кімната і світлиця, кімната і кімната або хата і комора, світлиця і комірчина. На рубежі XIX–XX ст. відбулося здрібнення площ: хату (кімнату) могли ділити надвоє, причому там, де було вустя печі, а згодом груба, приміщення використовувалося як кухня, а дальня частина – як валькір, спальня. Відділяючи від довгих сіней частину, її могли використовувати і як майстерню, і як додаткову чисту кімнату. У 1930-х роках стає модним двокамерне житло: сіни+хата, де саме сіни облаштовуються по чолу (фасадній стіні), займаючи тільки половину чи 1/3 її. В останньому разі сіни до причілкової стіни в один бік завершуються комірчиною, а в іншій – піддашком, спочатку відкритим. Таким чином, відбуваються зміни і у внутрішньому плануванні, де головним об'єктом стає піч, що стоїть посередині хати, вустям до городньої причілкової стіни, і ділить таким чином єдине житлове приміщення на дві кімнати.

Тож, ми не можемо погодитися з думкою російської дослідниці Л. Чижикової про розвиток та ускладнення двокамерного житла [16, с. 98], точніше слід говорити про розвиток та спрощення трикамерного аж до переходу до двокамерного в часи «колхозів».

Коли будівництво було завершено, хату освячували та справляли входини. Першими в хату заходили господарі, занісши стіл, хліб-сіль, ікони та Псалтир. На входини, на відміну від спільних робіт з обмазування хати, запрошували лише близьких родичів, намагаючись, щоб їхня кількість була парною.

У XVII – першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини відрізнялися дуже мало, адже для того, аби здобути якісь маєтності, потрібен був час [3, с. 5]. Проте і до кінця XVIII ст., за даними академіка Д. Багалія, господи козаків та старшини розрізнялися розмірами, якістю оформлення інтер'єрів, а не асортиментом хатнього начиння [1, с. 163]. Тільки після зрівняння у правах російського та українського дворянства, українське панство відійшло від традиційного побуту. Але навіть на околицях столичного Харкова до середини XX ст. стояли «селянські» хати [13, с. 49–61], хоч після війни їм мали вони вже не солом'яні, а залізні чи шиферні дахи.

Традиції у використанні внутрішнього простору хати існували здавна. Головним кутом хати був покуть, де висіли ікони, прикрашені найкращими рушниками, фотографії рідних. Під образами стояв стіл, який завжди мав бути накритий скатертиною – «щоб життя голим не було».

По діагоналі від покутя, ліворуч від сінешних дверей, була розташована «вариста піч», яка займала приблизно четверту-п'яту частину хати і була розвернута вустям до причілкових вікон. Від початку XX ст. поруч з нею облаштовували грубу («плиту»), яка в 1960–1970-х роках замінила старовинну велику «руську» піч. Від 1980-х активно запроваджують газове опалення.

Від причілка печі до протилежної стіни влаштовували дощатий настил для спання – піл. Над полом зазвичай укріплювали жердку для повсякденного одягу. Решта вбрання членів родини зберігалося в скринях чи коморах.

До XIX ст. у селянському житлі купуваних меблів не було [14, с. 10]. Уздовж причілкової та чільної стін розміщували щільно прикріплені до них лави. Згодом їх замінили дерев'яні вузькі лавки-дивани з високими, нерідко різьбленими, спинками. Із зовнішнього боку столу приставляли пересувні ослони. С. Таранушенко в дослідженні, присвяченому цій темі, звертає увагу на розвиненість столярної справи та використання витончених європейських взірців народними майстрами [14, с. 10–11, 13, 15–16, 45–47].

Простір хати від вустя печі до фасадної стіни служив «кухнею»: отут готували їжу і був зосереджений весь кухонний інвентар. Від вхідних дверей до стіни, що виходить на вулицю, до причілка, влаштовували «мисник» – полиці, а то й шафку, де зберігалися миски. Якщо мисник не мав дверцят, то яскраві, різнокольорові миски, що стояли на ньому ставали додатковим декоративним елементом оселі. Глеки, дзбани, горщики та інший фігурний посуд ставили на полицю, яку прибавали над дверима.

Художнє оформлення будинків на Слобожанщині було розвинуто слабо через широке застосування декоративних тканин в інтер'єрах. Іноді застосовувалося обведення кольоровою глиною віконних і дверних луд, розфарбовування жовтою і червоною глиною, а також віконниць синьою, зеленою чи червоною фарбою. З кінця XX ст., коли для будівництва почали широко застосовувати обпалену цеглу, розповсюдилася традиція зводити житло з цегли різного кольору, різними способами кладки, залишаючи стіну ззовні нефарбованою. Разом з тим існує і традиційна побілка стін крейдою, чи оштукатурювання вапном. Іноді стіни виділяються інтенсивним контрастним кольором.

У середині XX ст. на Західній Харківщині та Північній Сумщині (історичні землі Охтирського козацького полку) розповсюдилася мода на оббивання причілкової вуличної стіни або її довкола хати планками невеликого розміру (на зразок паркетних плашок) у певний малюнок (найчастіше – «у сосонку») з подальшим фарбуванням у синій, зелений або жовтий колір.

Таким чином, житло є складним та надзвичайно важливим елементом народ-

ної культури, який донині не втратив свого етноідентифікувального значення. Розгляд цієї теми у хронологічному розрізі дає можливість простежити та виокремити певні етнічні константи як у світоглядних, так і в суто раціональних підходах та прийомах. При цьому слід визнати, що житло підвладне і впливам моди та цілком прагматичним змінам матеріалів та технік і технологій.

Література

1. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. – Х. : Основа, 1991. – 256 с. : ілюстр.
2. *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – К. : Видавництво Академії Наук УРСР, 1959. – Т. IV : Р–Я. – 564 с.
3. *Дьяченко Н. Т.* Улицы и площади Харькова. Очерк. – Изд. 4-е, испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 272 с., 72 с. : ілюстр.
4. *Иванов П. В.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате // Харьковский сборник. – Х., 1889. – Вып. 3. – С. 35–66.
5. *Марзеев А. Н.* Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. – Х. : Научная мысль, 1927. – 196 с. : планы, карты, ілюстр.
6. Муравський шлях-97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. М. Краси́ков, Н. Олійник, В. Осадча, М. Семенова. – Х., 1998. – 360 с.
7. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР ; Археограф. комісія та ін ; упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – 224 с.
8. *Самойлович В. П.* Українське народне житло. – К. : Будівельник, 1972.
9. *Сумцов М. Ф.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / підгот. тексту й мовна редакція Л. Ушкалова; слово до читача, прим. та післямова В. Фрадкіна. – Х. : Акта, 2002. – 282 с.
10. *Сушко В. А.* Сучасний стан української народної архітектури на Харківщині (на прикладі с. Липці Харківського р-ну Харківської обл.) // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (наукові доповіді та повідомлення). Ч. II. – К. ; Х. : Рідний Харків, 1997. – С. 289–291.
11. *Сушко В. А.* Народна архітектура в світоглядних уявленнях українців (на прикладі вірувань, пов'язаних з будівництвом житла) // Міжнародна науково-практична конференція «Традиційна народна культура: збереження самотності в умовах глобалізації» : тези доповідей. – Х. : Регіон-інформ, 2004. – С. 135–141.
12. *Таранушенко С. А.* Козіївка / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : Інститут рукопису. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2010. – 36 с.
13. *Таранушенко С. А.* Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О. О. Савчук, М. М. Краси́ков, С. І. Білокінь ; передм. С. І. Білоконя ; підгот. тексту та прим. О. О. Савчука, М. М. Краси́кова; авт. післямови та наук. ред. М. М. Краси́ков. – Х. : Видавець Савчук О. О., 2011. – 692 с. : 702 ілюстр.
14. *Таранушенко С. А.* Українські народні меблі / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : Інститут рукопису. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2010. – 52 с.
15. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна, ін. – К. : Либідь, 1994. – 2-е вид. – 256 с. : ілюстр.
16. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной бытовой культуры. – М. : Наука, 1988. – 256 с.
17. *Шевченко Є.* Народна деревообробка в Україні : словник народної термінології / наук. ред. М. Кодак. – К. : Артанія, 1997. – 312 с. : ілюстр.
18. *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України. – К. : Будівельник, 1970. – 192 с. : ілюстр.